

NEMÉNYI MÁRIA

Oktatási esélyegyenlőtlenségek Európában és Magyarországon

(Educational inequalities in Europe and in Hungary)

Bevezető

Az alábbi összeállítás egy nemzetközi kutatás eredményeiből kíván ízelítőt adni. Az EDUMIGROM (Ethnic Differences in Education and Diverging Prospects for Urban Youth in an Enlarged Europe) kutatás az FP7-es program keretében készült 2008–2011 között, kilenc ország részvételével, és – szinte egyedülként az uniós támogatással megvalósuló társadalomtudományi kutatások közül – magyarországi vezetéssel. A konzorcium munkáját a Center for Policy Studies (CEU) koordinálta, szakmai vezetője Szalai Júlia volt. A magyarországi kutatást az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkacsoportja végezte. A három éven át folyó kutatásban kilenc ország vett részt: Európa nyugati országai közül Anglia, Dánia, Franciaország, Németország, Svédország, Közép-Kelet-Európát pedig a Cseh Köztársaság, Magyarország, Románia és Szlovákia képviselte.

A kutatás azt tűzte ki célul, hogy nemzetközi összehasonlító elemzés segítségével rávilágítson azokra a tényezőkre, amelyek az ún. látható kisebbségek – más szóval az egyes részt vevő országok, ezeken belül a kutatásba bevont közösségek többségi nézőpontjából származási kisebbséghez tartozónak tekintett tanulók (másodgenerációs bevándorlók és romák) – iskolai előmenetelét, továbbtanulási terveit és jövőre vonatkozó elképzeléseit hátrányosan befolyásolják. Az összehasonlító elemzés lehetővé tette, hogy túllépve az egyes országokban történelmileg kialakult strukturális és intézményi adottságokon – amelyek az interetnikus viszonyokat, ezen belül az oktatási rendszer többségi és kisebbségi diákok számára rendelkezésre álló feltételeit befolyásolják –, feltárja azokat a közös sajátosságokat, amelyek az etnikai kisebbségi tanulók sorsát érintik. A kutatás fő kérdései reflektálnak azokra a hazai és nemzetközi szakirodalomból jól ismert jelenségekre, amelyek szerint az ún. látható kisebbségek iskolázási lehetőségeik, munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetük, életviszonyaik terén jelentős hátrányt szenvednek a többséghez tartozókhöz képest, és bár ezek a hátrányok szorosan összefüggnek az adott kisebbségek társadalmi helyzetével, nem függetlenek az etnikai hovatartozásból fakadó megkülönböztetéstől, diszkriminációtól.

A nemzetközi kutatás eredményeiről mindeddig csak szórványosan jelentek meg magyar nyelvű publikációk, illetve előadások, beszámolók hangzottak el különböző szakmai konferenciákon. Angol nyelven azonban eredményeink hozzáférhetők az EDUMIGROM honlapján (<http://www.edumigrom.eu/>). Összeállításunkkal a hazai olvasókat, külö-

nösen a közoktatásban részt vevő tanárokat kívánjuk megcélozni, azokat, akik a kutatás kérdéseivel mindennapi munkájuk során gyakran szembesülnek.

A kutatás alanyai 14–17 éves korú, a kötelező iskolai tanulmányuk vége felé járó, továbbtanulási-pályaválasztási döntés előtt álló serdülők, akik a részt vevő országok kutatói által kiválasztott településeken (egy-egy adott városban, városrészben) működő közoktatási intézmény diákjai. A kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmazó kutatás lehetőséget adott arra, hogy a tanulókat az iskolai közegben, kérdőíves módszerrel, illetve egyéni és fókuszcsoportos interjúk alapján személyesen közelítsük meg. Miután a kérdőíves felvételben valamint a fókuszcsoportos beszélgetésekben a többségi és kisebbségi diákok egyaránt részt vettek, az összehasonlító elemzés egyik meghatározó aspektusa a többség–kisebbség viszony önértékelésre, önbizalomra, identitásra gyakorolt hatása és ennek a későbbi életpályát is befolyásoló, továbbgyűrűző következménye volt.

A kutatásba bevont iskolák mint az adott település iskolarendszérének egyes intézményei, szintén meghatározó feltételt jelentettek az elemzés szempontjából. Az iskolák etnikai összetétele, a kisebbségi tanulók aránya, illetve az iskolák közötti és iskolán belüli etnikai-szociális szelekció mind jelentőséggel bír az azokban tanuló és nevelkedő fiatalok életében. Az iskola szocializációs hatásának és a kisebbségi diákokat érintő gyakorlatának vizsgálatára a tanórákon és tanórán kívüli iskolai részt vevő megfigyelések, valamint tanári és intézményvezetői interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések adtak lehetőséget. Az etnikai kisebbségi tanulók családi hátterét, a szülők iskolához és tanuláshoz fűződő viszonyát, valamint az oktatási intézmény és a család kapcsolatrendszerét a többnyire az otthonokban készült szülői interjúk, valamint szülői fókuszcsoportos beszélgetések igyekeztek feltárni. A kutatási eredmények összességében a kilenc ország 105 iskolájában, 287 osztályban 5086 diákkal készült kérdőív és mintegy 300 egyéni és 70 fókuszcsoportos interjú összehasonlító elemzésére, valamint etnográfiai módszerekkel végzett megfigyelésekre támaszkodnak.

Ami a hazai kutatásokat illeti, az országok közötti összehasonlítást lehetővé tévő információ- és adatgyűjtés alapján háttértanulmányok készültek Magyarország oktatási rendszereinek főbb sajátosságairól, a kisebbségek helyzetéről az oktatás rendszerében, valamint a kisebbségek társadalmi integrációjával kapcsolatos, főbb oktatáspolitikai törekvésekről. Ugyancsak tanulmány készült az ország többségi-kisebbségi viszonyairól, kisebbségpolitikájáról, etnikai kisebbségeinek kulturális és politikai reprezentációjáról, valamint a kisebbségekkel kapcsolatos politikai diskurzusok főbb jellegzetességeiről. Ezt követően két kiválasztott településen empirikus kutatásokat végeztünk. Két olyan középvárost választottunk kutatási terepül (Észak-Magyarországon, illetve a Dél-Dunántúlon), amely bizonyos szociológiai jellemzőik alapján hasonlóságot mutatott. Mindkét város ipari központként a szocializmus időszakában munkalehetőséget kínált a bevándorló alacsony képzettségű lakosság – így a romák – számára is. A roma lakosság aránya mindkét településen magasabb, mint az országos átlag. Az iskoláskorú népesség körében – vizsgálatunk szerint – a romák aránya 20% körül volt, így lehetőség

nyílt a roma és többségi tanulók helyzetének, iskolai sikerességének és továbbtanulási aspirációinak összehasonlítására.

Ennek érdekében egyrészt kérdőíves kutatást folytattunk a települések valamennyi általános iskolájának nyolcadik osztályos – többségi és roma – tanulói körében. A kérdőív adatainak feldolgozásával párhuzamosan kvalitatív kutatást végeztünk néhány kiválasztott iskola közép-pontba állításával. Az iskolák kiválasztásakor szem előtt tartottuk azt, hogy azok milyen választ adnak azokra az integrációs törekvésekre, amelyeket az adott években az oktatáspolitikai célként tűzött ki. Mindkét településen a kiválasztott iskolák között volt olyan, amely korábbi iskola-összevonás eredményeképpen sikeresen oldotta meg a különböző társadalmi háttérű és etnikai hovatartozású tanulók integrálását, volt olyan, amely az iskolán belüli szelekcióval „elit” és „szegregált” osztályokat hozott létre, és volt olyan is, amely a roma tanulók gyűjtőhelyévé vált. Ezekben az iskolákban egyéni és fókuszcsoporthoz tartozó interjúkat készítettünk a tanulókkal és szüleikkel, valamint az őket oktató tanárokkal, illetve azoknak a meghatározó intézményeknek a képviselőivel, amelyek hatással lehetnek a kisebbségi tanulók oktatási pályájára, jövőjére. A kvalitatív kutatás végeredményeképpen egy ún. „közösségtanulmány” készült, mely szerkezetével és szempontrendszerével ugyancsak alkalmas volt a hasonló kutatási módszert követő partnerországok eredményein keresztül nemzetközi összehasonlításra.

A kutatás főbb eredményei megerősítik azokat a nemzetközi szakirodalomból már ismert tapasztalatokat, melyek szerint a másodgenerációs bevándorlók és a roma tanulók és többségi társaik oktatási feltételei között jelentős egyenlőtlenségek állnak fenn, amelyek hátrányosan érintik az etnikai kisebbségeket mind a tanulási teljesítmény, mind a továbbtanulási esélyek terén. A nyilvánvaló különbségek mögött meghatározó erővel hatnak azok az egymásra kölcsönhatással bíró szociális, gazdasági és kulturális tényezők, amelyeket tovább erősít az etnikai/szociális alapon létrejövő, iskolák közötti és iskolán belüli szelekció, amely nem független az iskolát körülvevő társadalmi közhangulatban megjelenő esetleges diszkriminációs törekvésektől és az adott kisebbségek mindezekre adott válaszreakcióitól, identitás-stratégiáitól.

A kutatás arra is rávilágít, hogy az etnikai kisebbség kategóriája korántsem homogén, és ebben a „láthatóság” szempontja döntő szerepet játszik. A „látható kisebbségek” kategóriája is tovább bontható azonban a vizsgált társadalmak különbözősége alapján. Különböző hozzáállás jellemzi egyfelől a posztkolonialista tapasztalattal rendelkező társadalmakat (esetünkben az egymástól is nagymértékben különböző Angliát és Franciaországot), valamint a közelmúlt migrációs hullámaihoz viszonyuló országokat (Dániát, Németországot és Svédországot) saját, már letelepedett bevándorlóikhoz, másfelől pedig a posztszocialista országokat a már több évszázada velük élő roma lakosaikhoz fűződő viszonyukban. Különbségek tapasztalhatók a „látható kisebbségi” tanulók saját csoportjukkal kapcsolatos attitűdjeiben és aspirációiban is: az etnikai-velési büszkeségen alapuló önkéntes elkülönüléstől kezdve a különbségek felvállalását követő integrációs törekvéseken keresztül a negatív identitás kirekesztődéshez vezető stratégiáig húzódó skála egyes állomásai más

és más lehetőséget nyújtanak a felnövekvő nemzedék jövője szempontjából.

Bár a részt vevő országok mindegyikében törekvés mutatkozik arra, hogy a kisebbségek társadalmi integrációját az oktatáson keresztül (is) előmozdítsák, a kutatás azt is megmutatta, hogy a politikai akarat gyakran megtörik a többségi ellenállás különböző – intézményes és személyes – gyakorlatain, a kirekesztés és megkülönböztetés mindennapi formáin, valamint az ezeket meghatározó ideológiák és a közvélemény befolyásán.

Az alább olvasható tanulmányok mindegyike a kisebbségi (roma, illetve migráns) tanulók iskolai helyzetéről, oktatási esélyeiről szól. Szalai Júlia és Messing Vera tanulmánya elsősorban a kérdőíves (survey) kutatás adatainak elemzésére támaszkodik, Feischmidt Margit és Kende Ágnes írása pedig a tanárokkal és tanulókkal, kvalitatív módszerekkel folytatott vizsgálatok néhány összefüggését kívánja megvilágítani.

Szalai Júlia írása (*Az esélyegyenlőség esélytelensége: osztályozás és etnikai szelekció az általános iskolában*) az iskolai osztályzáson keresztül – amelyet az oktatási rendszer egyik legerősebb metaforájának nevez – vezeti le, hogyan válik ez a pedagógiai eszköz a tanulók teljesítményének objektív mérésén túlmutató értékelési különbséggé, amelyben az iskolarendszer szelekciós potenciálja is kifejezésre jut. A magyarországi kérdőíves kutatás adatainak „sűrű” elemzésével jut arra a következtetésre, hogy a többségi és a roma diákok osztályzatokban mért teljesítménye között tátongó szakadék több tényező bonyolult együtthatására vezethető vissza. Állítja, hogy azoknál a szakértők és laikusok által is megfogalmazott magyarázatoknál, mint az iskolák közötti tartalmi-technikai és módszerbeli különbségek, a tanárok esetleges előítéletessége, vagy éppen a roma családok iskola iránti bizalmatlansága, meghatározóbb tényező maga a különbségek fenntartásában érdekelt iskolarendszer.

Messing Vera tanulmánya (*Az iskola mint szocializációs terep: kortárs-kapcsolatok, tanár–diák viszony nemzetközi összehasonlításban*) a 9 országban végzett survey kutatás összehasonlító elemzésével azt vizsgálja, hogyan befolyásolja a diákok egymás közti kapcsolatait, a tanár–diák és a tanár–szülő kommunikációt az iskola integráló vagy szelektív jellege. Úgy találta, hogy az ún. látható kisebbségi tanulók etnikai háttérének és az egyes országokban történetileg kialakult interetnikus viszonyok jellemzőinek együttesen kifejtett hatása nagy mértékben befolyásolja a különböző etnikai csoportokhoz tartozók kortárs kapcsolatainak kiterjedtségét és erősségét, mintegy előrevetítve a későbbi társadalmi marginalizációt. A legkevesebb többségi kapcsolattal, a legtöbb elutasítással és kirekesztéssel éppen a posztoszocialista országok roma tanulói szembesülnek, nem függetlenül azoktól az intézményes szelekciós mechanizmusoktól, amelyeket ebben a régióban a különböző iskolatípusok más és más eszközökkel, de megvalósítanak.

Feischmidt Margit tanulmánya (*A szegregáció folyamánya: kortárs és tanár–diák kapcsolatok Európa multi-etnikus iskolai közösségeiben*) a kilenc részt vevő országból származó kvalitatív adatokra támaszkodva két fő szem-

pont szerint elemzi a különbségek kezelésének kérdését az iskolában. A két fő szempont: az iskola etnikai-szociális különbségekkel kapcsolatos érzékenysége, illetve ennek háttérbe szorítása, azaz a „színtudatos”, vagy éppen „színvak” oktatáspolitikai, illetve az etnikai kisebbséghez tartozó tanulók elkülönítése vagy önkéntes elkülönülése. Megállapítása szerint a vizsgált iskolák többségére az intézményi elkülönítés és a színvak hozzáállás jellemző, amely jellemző konfliktusokat generál a tanulók egymás közötti viszonyaiban, illetve a tanár-diák kapcsolatokban. A kutatási mintába került iskolák oktatás-antropológiai vizsgálata során azonban arra is talál példát, hogy létezik olyan megoldás, amely egyszerre törekszik integrációra és a különbözőség elismerésére, békés és együttműködő légkört képes teremteni, és a tanulás minőségére is pozitív hatást gyakorol.

Kende Ágnes írása (*Normál gyerek, cigány gyerek: Általános iskolai pedagógusok percepciója cigány gyerekekről, többségi-kisebbségi viszonyokról, együtt tanulásról és elkülönítésről*) a magyarországi kutatás látókörébe került, osztályozása szerint „színvak”, „színtudatos” és „szegregáló” iskolákra fókuszál. Egyéni és csoportos beszélgetések alapján rendszerezi a tanárok véleményét a roma tanulók és családjaik iskolához és tanuláshoz való viszonyával, illetve az integráció-szegregáció kérdésével kapcsolatban. Miután a vizsgált időszakban az oktatási integráció az oktatáspolitikai egyik kulcsfogalma volt, ennek nyílt elutasításával csak ritkán találkozott, de a megfogalmazásokból kiolvashatónak érezte a roma tanulók – legszélsőségesebb esetben genetikai, gyakrabban szociális vagy kulturális magyarázattal említett – „mássága” miatti előítéletességet, az averzív távolságtartást, illetve a különbségtétel legitimálására való törekvést.

Összeállításunkban egyrészt arra törekedtünk, hogy képet adjunk a komplex kutatás különböző módszerekre támaszkodó, mégis egységes szemléletben fogant résztanulmányainak sokféleségéről, másrészt arra számítunk, hogy az ezekben az írásokban felvetett és elemzett problémák a hazai iskolarendszer működtetői, és mindenekelőtt a tanárok számára is megfontolandó összefüggésekre világítanak rá.